

KATSAUS

Suunnistusta tiedejulkaisemisen maastossa: Suomen tiedekustantajien liiton Tiedejulkai- semisen perusteet -kurssi 2018–2019

Harri Ollikainen

Taideyliopiston kirjasto

harri.ollikainen@uniarts.fi

<https://orcid.org/0000-0002-8877-2237>

Tässä artikkelissa luodaan katsaus Suomen tiedekustantajien liiton järjestämään Tiedejulkaisemisen perusteet -kurssiin 2018–2019. Kurssilla käsiteltiin tiedejulkaisemisen perusteita, kotimaisten tiedelehtien erityispiirteitä, lehtien toimituksissa tehtävää laaja-alaista työtä sekä useita ajankohtaisia teemoja.

Asiasanat: tieteellinen julkaisutoiminta, tiedelehdet, toimitustyö, tiedeviestintä, open access

Artikkeli on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-JaaSamoin 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä

Pysyvä osoite: <https://doi.org/10.23978/inf.83400>

Etenkin korkeakouluissa ja muissa tutkimuslaitoksissa työskentelevät kirjastoammattilaiset tuntevat tieteellisen tiedon levittämisen ja saataville tekemisen mekanismeista sekä julkaisukäytäntöjä varsin hyvin – varsinkin niiltä osin, mitä julkaisuille tapahtuu varsinaisen julkaisemisen jälkeen. Aineistojen hankkiminen organisaation käyttöön ostamalla tai lisensoimalla, ja nykyään myös avoimesti julkaistujen materiaalien löydettäväksi tekeminen, ovat kirjastotyön ydintä. Minulla osoittautui asiantuntijataustastani huolimatta olleen vajavainen käsitys siitä, mitä kaikkea tieteellisen julkaisun tekeminen vaatii ennen varsinaista julkaisemista, kun minulle syksyllä 2018 tarjottiin Informaatiotutkimus-lehden toimitussihteerin tehtävää vuoden 2019 alusta alkaen. Tähän pestiin liittyen lehden päätoimittaja Susanna Nykyri suositteli minulle Suomen tiedekustantajien liiton¹ järjestämää Tiedejulkaisemisen perusteet -kurssia, joka järjestettiin talvella 2018–2019.

Kurssi kokoontui kolmelle lähiopetuskerralle yhteensä kuudeksi päiväksi, ja sen aiheina oli mm. tiedejulkaisun tekemisen reunaehdot ja toimitusprosessit sekä uudet toimintaympäristöt. Työskentelymuodot kurssilla olivat moninaiset: luennot, keskustelut, työpajat ja ennakkotehtävät tukivat hyvin toisiaan. Osallistujissa oli niin tutkijoita ja tiedelehtien päätoimittajia kuin muutama muukin kirjastoammattilainen. Tämän katsauksen rakenne selittyy myös osittain omasta taustastani käsin: itselleni tutuimmista teemoista, avoimesta tieteestä ja tiedeviestinnästä, edetään kohti tiedelehtien käytäntöjä ja toimitusten prosesseja.

Näkökulmia tiedejulkaisemiseen

Kurssin ensimmäisenä lähipäivänä pohdittiin kustannuspäällikkö Teijo Makkosen (Vastapaino) johdatuksella niitä monia erilaisia näkökulmia, joista tiedejulkaisemista voidaan lähestyä. Tänä päivänä tiedejulkaisemisesta puhuttaessa keskustelu kääntyy hyvin nopeasti avoimeen julkaisemiseen, ja niin kävi myös tällä kurssilla. Paineet avoimeen julkaisemiseen kasvavat alati, mutta siihen liittyviä ongelmia ei ole ratkaistu. Tiedelehden tekemistä voidaan lähestyä myös julkaisualustasta käsin: siirtymä paperilta verkkoon ja ehkä samalla myös avoimeen julkaisemiseen ovat historiallisesti suuria muutoksia. Kotimaisilla tiedelehdillä on tähän liittyen oma problematiikkansa verrattuna etenkin kansainväliseen, pitkälti kaupalliseen tiedejulkaisemiseen: kotimainen tiedejulkaiseminen perustuu pitkälti tieteen tulosten levittämiseen ilman erityistä tai minkäänlaista varsinaisen taloudellisen voiton tavoittelua. Missä määrin ja millä keinoin avoin julkaiseminen saadaan tasapainoon

¹ <https://tiedekustantajat.fi/>

vakaan talouden kanssa, ovat toki kysymyksiä, joita pohditaan myös kansainvälisesti.

Tähän liittyy myös suuri vapaaehtoistyön osuus kotimaisissa, tieteellisten seurojen kustantamissa tiedelehdissä. Toimituksissa tekijöiden roolit ovat usein auki kirjoittamattomia, ja hiljaisen tiedon määrä toimituskunnissa on suuri. Samaan aikaan kenttä on Suomessakin hajanainen, ja yhtä, kaikille sopivaa toimintamallia tai ratkaisua em. haasteisiin ei välttämättä ole löydettävissäkään. Oman haasteensa asiaan tuo keskustelu kansainvälisen julkaisemisen painottamisesta ja siinä meritoitumisesta, eli pidetäänkö kotimaista julkaisua yhtä merkityksellisenä meriittinä kuin kansainvälisessä julkaisussa toimimista.

Tieteen ja tiedejulkaisemisen tunnetuksi tekeminen laajemmalle yleisölle, tieteen tulosten yleistajuistaminen, oli mielenkiintoinen ja laajasti käsitelty teema kurssilla, ja josta löytyy myös uusia ilmiöitä, kuten esimerkiksi verkkojulkaisut *Politiikasta*² ja *AntroBlogi*³ Yksi näkökulma tiedelehden tekemiseen onkin kysyä, kenelle lehteä tehdään. Vaikka valinta ei toki ole joko/tai, lehden toiminnan suuntaa voi terävöittää pohtimalla, tehdäänkö lehteä omalle tiedeyhteisölle vai laajemmalle yleisölle.

Tiedeviestintä – tieteen julkisuudesta sen vaikuttavuuteen

Tieteen ja sen julkisuuden suhdetta tiedejulkaisemiseen joudutaan miettimään jo siksi, että tieteen yleisöt vaativat nykyään enemmän. Ajatus siitä, että tiede ja sen tulokset kuuluvat kaikille, ei ole saanut kannatusta yksinomaan avoimen julkaisemisen kannattajien keskuudessa. Tieteen julkisuudesta puhuttaessa on samalla hyödyllistä tehdä käsitteellinen täsmennys: tieteen julkisuutta voi käsitellä akselilla tieteen sisäinen (eli tieteellinen viestintä) ja tiedeyhteisön ulkopuolinen (eli tiedeviestintä) julkisuus.

Viestinnän professori Esa Väliaverron (Helsingin yliopisto) erotteli erilaisia tieteen julkisuuden areenoita, kuten kaupalliset markkinat, kansalaisyhteiskunta, hallinto ja politiikka ja professiot, ja joiden keskiössä media kaikessa laajuudessaan (lehdistö, internet, sosiaalinen media) on. Tiedeviestintää voi lähestyä myös historiallisesta näkökulmasta: Väliaverronin mukaan se on kehittynyt suuren yleisön valistamisesta ja tieteen tulosten popularisoinnista kohti dialogisuutta ja osallistamista. Yksittäisen tutkijan roolia julkisuudessa toimivana asiantuntijana voidaan vastaavasti pohtia eri tavoin. Kapean

2 <https://politiikasta.fi/>

3 <https://antroblogi.fi/>

tulkinnan mukaan tutkija toimii vain omien tutkimustulosten popularisoijana tieteen omilla areenoilla, kun taas laajasti ymmärrettynä tutkija voi toimia asiantuntijana oman alan kysymyksissä populaareilla areenoilla.

Tieteen julkisuuteen liittyy myös ongelmia. Tutkijan sananvapaus ja tieteen vapaus ovat koetuksella, jos tutkimusta ohjataan poliittisesti tai taloudellisesti, tai jos oman organisaation kontrolli on rajoittavaa. Sosiaalinen media on tänä päivänä kiinteä osa mitä tahansa julkisuutta ja viestintää, mutta samalla sen ongelmat ovat hyvin tiedossa. Ääritapauksissa puhutaan jo fyysisen väkivallan uhasta, mutta häiritsevää palaute ja vihapuhe voivat johtaa myös itsesensuuriin.

Tieteen vaikuttavuudesta puhuttaessa täytyy tutkijatohtori Salla Jokelan (Helsingin yliopisto) mukaan huomioida muuttuva tutkimusympäristö. Uusliberalistinen yliopisto tai ”akateeminen kapitalismi”, erilaiset tutkimuksen arvioinnin projektit sekä puheet tutkimustulosten kaupallistettavuudesta määrittävät osaltaan sen, mitä vaikuttavuudella tarkoitetaan. Millaisia vaikutuksia siis tavoitellaan? Innovaatioita elinkeinoelämälle, syvällistä ymmärrystä maailmasta ja sen ilmiöistä sinänsä, vai onko oman alan eteenpäin vieminen itsessään vaikuttavuutta?

Tiedeviestintä on sikäli jo kiinteä osa tutkimusta, että viestintä- ja vuoro-vaikutussuunnitelmat ovat osa tutkimusprojekteja, ja ne voivat parhaimmillaan olla yksi väline vastaamaan näihin kysymyksiin. Samalla tieteelliset artikkelit tai muut vastaavat tutkimuksen tuotokset ovat edelleen se suurin uskottavuuden takaaja julkisuudessa. Myös tiedekustantajilla on siis oma tehtävänsä tiedon vaikuttavuuden ja näkyvyyden edistäjinä, ja avoin julkaiseminen on yksi keskeinen osa tätä roolia.

Avoimien tiede

Avoimesta julkaisemisesta puhuttiin kurssilla lähes joka käännteessä, mutta aiheelle oli omistettu myös omia esityksiä ja keskusteluja.

Yliopistonlehtori Mikael Laakson (Hanken) kattava johdatus avoimeen julkaisemiseen Suomessa ja maailmalla osoitti hyvin, miten paljon kotimainen tieteellisten seurojen varassa toimiva ei-kaupallinen tiedejulkaiseminen eroaa kansainvälisestä kaupallisesta toiminnasta. Kansalliskirjaston tietoasiantuntija Riitta Koikkalainen avasi puolestaan avoimen julkaisemisen tilannetta Suomessa tiedelehtien näkökulmasta, niiden rahoitusta, sekä Kotilava-hanketta. Kotimaisten tiedelehtien talous on osittain riippuvainen seurojen jäsenten tilausmaksuista, joten siirtymä avoimeen julkaisemiseen ilman vaihtoehtoja

tulonlähdettä on ymmärrettävästi hyvin hankala.

Maria Rehbinder, Aalto yliopiston tekijänoikeusasiamies, teki selvän eron tilausmaksullisten ja avoimesti julkaistujen lehtien välillä: tilausmaksullisten lehtien tapauksessa tekijänoikeuden käyttöoikeus luovutetaan sopimuksella kustantajalle, kun taas avoimessa julkaisemisessa tekijänoikeus säilyy kirjoittajalla, ja teoksen käyttöoikeus lisensoidaan Creative Commons -lisenssillä. CC-lisenssien lainopilliset yksityiskohdat olivat yllättävän monisyisiä, ja asiaan liittyy paljon seikkoja, joista monellakaan osallistujalla, itseni mukaan lukien, ei ollut tietoa.

Avoin tiede on paljon muutakin kuin pääsy tuloksiin. Jos avoin tiede määritellään vain hyvin tehdyksi tieteeksi, kuten jo hyvin tunnetussa lausahduksessa, ”*open science: just science done right*”, asia ilmaistaan, niin silloin puhutaan Suomen Metsätieteellisen Seuran toiminnanjohtaja Pekka Nygrenin mukaan hyvistä ja huonoista tieteellisistä käytännöistä. Huonot tieteelliset käytännöt voivat hänen mukaansa liikkua akselilla vakavat tieteelliset väärinkäytökset – ”löperö tiede” (*sloppy science*), ja toimitukset joutuvat useimmiten tekemisiin juuri jälkimmäisen kanssa. Esimerkkinä Nygren nostaa löperön kirjoittamisen: epäselvässä kirjoittamisessa esimerkiksi menetelmät voidaan ”piilottaa” sitaattiketjuun, eli niitä ei kuvata vaan viitataan vain jonnekin. Tunnistaako arvioija sitten huonon käytännön, kun esimerkiksi valikointia on vaikea tunnistaa, saati todistaa. Nygrenin mielestä lehtien tulisikin julkaista enemmän toistoja, varsinkin koska digiaikana tälle ei ole estettä. Toisaalta toistot ovat mahdollisia vain, jos aineistot ja analyysit ovat avoimia. Vertaisarvioinnin ongelmana on puolestaan kirjoitusten suuri määrä ja että fragmentoituneessa tieteessä arvioijat ovat usein ”lähellä” kirjoittajia.

Tiedejulkaiseminen ja tieteen etiikka

Miten vertaisarvioinnin haasteisiin ja erilaisiin eettisiin kysymyksiin voidaan sitten vastata toimituksissa? Kursin vetäjä, Suomen tiedekustantajien liiton pääsihteeri, professori Pauliina Raento toi esille sen, että tiedejulkaisemisen kenttä on Suomessa hyvinkin laaja. Mukana on paljon erilaisia tekijöitä, kuten tutkijat kirjoittajina, toimitukset, lukijat, tutkimusrahoittajat, mainostajat jne., ja niiden intressit eivät aina ole yhteneväisiä. Tähän tuo lisäksi oman lisämausteensa tieteenalojen joskus toisistaan poikkeavat kulttuurit. Raennon mukaan toimittaja ja kustantaja voivat toimia eräänlaisena etiikan työrukka-sena – toisaalta etiikka voi toimia toimittajan apuvälineenä.

Tässä kokenut ja ammattitaitoinen toimittaja on avainasemassa. Plagiaatin-

tunnistusjärjestelmät (muiden ongelmiansa lisäksi) eivät kykene esimerkiksi sellaiseen lähilukutaitoon, jolla lukija pystyy erottamaan mm. kirjoittajan ja lähteiden roolin tekstissä. Samoin (pää)toimittajalla on tärkeä rooli vertaisarvioinnin laadunvarmistajana ja eräänlaisena linjatuomarina. Raennon mukaan ”hyvät käytännöt takaavat tieteen vertaisarvioinnin laadun”⁴, ja vaikka vastuu on jaettu kirjoittajien, toimittajan ja arvioijien kesken, toimituksissa on hyvä pohtia, minkälaista kritiikkiä arvioijilta halutaan. Toivotaanko arvioijilta hyviä vai huonoja uutisia, kysymyksiä vai ilmoituksia, lopullisia totuuksia vai erilaisia tulokulmia?

Eikä valtaa ilman vastuuta: toimituksissa on syytä pohtia mm. tasa-puolisuutta kaikkia osallisia kohtaan, johdonmukaista linjaa ja ohjeistusta käsikirjoituksia ja koko julkaisuprosessia koskien. Samoin kannattaa huolehtia oman toiminnan luotettavuudesta ja luottamuksellisuudesta, sekä sopimusten ja kirjanpidon selkeydestä.

Käytännöistä sopimuksiin

Sopimusten merkitystä ei välttämättä ole mietitty kovin pitkälle kotimaisissa tiedelehdissä, ja toisaalta sopimuskäytännöt vaihtelevat melko paljon. Vaikka Suomessa tiedejulkaisemisessa tavoitteena ei useinkaan ole liikevoiton tavoittelu, sopimukset ovat silti tärkeitä, koska ne määrittelevät tekijän ja julkaisijan oikeudet, vastuut ja velvollisuudet. Sekä Raento että Suomen kustannusyhdistyksen johtaja Sakari Laiho molemmat painottivat myös sitä, että sopimuksesta on vain paljon hyötyä, eikä oikeastaan lainkaan haittoja.

Kustannussopimukset eivät ole siis mikään lainopillinen tai byrokraattinen pakko, vaan ne turvaavat niin tekijöiden kuin julkaisijoiden oikeudet, selvittävät velvollisuudet ja varmistavat kirjoittajien yhdenvertaisen kohtelun. Ne voivat myös helpottaa toimituksen arkea huomattavasti, kun kenenkään ei tarvitse kahlata sähköpostiviestejään ja tarkistaa, mitä asiasta on mahdollisesti joskus sovittu. Esimerkiksi Tiedekustantajien liiton sopimusmallissa korostuu tekijän oikeudet omaan teokseensa tasaveroisena kustantajalle luovutettavien oikeuksien kanssa.

Kotimaisen tiedejulkaisemisen kentällä on kuitenkin hyvin kirjavia käytäntöjä. Asioista on esimerkiksi sovittu suullisesti, ”koska aina on tehty niin”, ja sopimusasioita ei välttämättä tunneta kovin hyvin. Raento ja Laiho painottivat, että vakiintunut käytäntö ei ole yhtä kuin sopimus. Myöskään avoin julkaiseminen ei muuta tilannetta: CC-lisensointi liittyy artikkelien

4 <https://www.vastuullinentiede.fi/fi/julkaiseminen/hyv%C3%A4t-k%C3%A4yt%C3%A4n-%C3%B6t-takaavat-tieteen-vertaisarvioinnin-laadun>

jatkokäyttöön ja niiden koko elinkaareen, mikä ei poista sopimisen tarvetta. Toimitusten avuksi voi ottaa käyttöön esimerkiksi sopimusmallin, jonka käyttö yksinkertaistaa ja selventää toimituksen prosesseja, vaikkakin sopimuksen voi tehdä vapaasti omalla tyyllillään, vaikka sähköpostitse.

Informaatiotutkimus julkaisee kaikki kirjoitukset avoimesti CC BY-NC-SALisenssillä⁵. Tekijänoikeus säilyy tekijällä ”sitien, että sen [kirjoituksen] alkuperäinen julkaisu-oikeus on Informaatiotutkimus-lehdellä”⁶. Erillistä kustannussopimusdokumenttia lehden ja kirjoittajan välillä ei tehdä, vaan em. ehdot hyväksytään sähköpostitse siinä vaiheessa, kun kirjoittaja lähettää lopullisen version tekstistä julkaistavaksi. Tällainen käytäntö on koettu varsin riittäväksi, mutta kynnys sen muuttamiseen ei ole korkea, jos muodollisemmalle käytännölle nähdään tarvetta.

Prosessit ja työkalut

Toimituksilla on käytössään paljon muitakin keinoja laadun varmistamiseksi ja toisaalta oman näkyvyyden edistämiseksi. Raento esitteli kurssilla joukon pienyrittäjän työkaluja, joiden käyttöönotto ei vaadi välttämättä kovin suuria ponnistuksia pienissäkään, kotimaisissa tiedelehdissä.

Liiketoimintasuunnitelma, SWOT-analyysi, kohderyhmien nimeäminen (kenelle lehteä tehdään?) ja riskien tunnistaminen (monta kappaletta sitä monografiaa tai vuosikirjaa itse asiassa kannattaa painaa?), markkinointisuunnitelma jne. ovat kaikki keinoja, joilla lehden tulevaisuutta voi suunnitella helpommin ja yhtä vuosikertaa pidemmälle. Käytännön keinojen ei myöskään tarvitse olla kovin raskaita. Ensi askel vaikkapa markkinoinnin suunnittelussa voi yksinkertaisesti olla sopiminen siitä, kuka päivittää lehden Facebook-sivua ja kuinka usein.

Eräs tapa sujuvoittaa toimituksessa tehtävää työtä on miettiä, miten lehti saisi kirjoittajilta paremmin valmisteltuja kirjoituksia. Pelkkä kirjoittaja-ohjeiden olemassaolo ei ole tae sille, että käsikirjoitukset saapuisivat juuri sitien muotoiltuna, kuin ohjeissa sanotaan. Tarvitaan kyllä ohjeita, mutta myös ohjeistusta, niistä viestimistä, niiden perustelemisesta, ja niihin sitoutumista. Yhtenä porkkanana kirjoittajille voi esittää esimerkiksi sen, että mitä valmiimaksi käsikirjoitus on tehty, sitä nopeammin se myös valmistuu. Esimerkiksi viittauskäytännöt, kuvien ja kaavioiden formaatti ja lähteiden osoitteet voivat tuottaa paljon ylimääräistä työtä, jos niissä on paljon muokattavaa. Toimitus-

5 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.fi>

6 <https://journal1.fi/inf/about>

sihteerin näkökulmasta onkin ollut ilo huomata, että Informaatiotutkimuslehden kirjoittajat ovat löytäneet kirjoittajaohjeet⁷ hyvin.

Lopuksi

Edeltävä katsaus kurssin sisältöön on vain pintaraapaisu siitä, mitä kaikkia teemoja kolmen viikonlopun aikana käsiteltiin. Asiantuntijaluentoja kuultiin lisäksi sellaisten aiheiden merkityksestä kuin typografia, tiedejulkaisujen visualisointi ja kielenhuolto. Edustajia useista eri julkaisuista, kuten Virittäjä, Niin & näin, Yhteiskuntapolitiikka, Poliitikasta-verkkojulkaisu sekä HAMK Unlimited, kävi kertomassa, miten tiedejulkaisemisen teemat ja haasteet juuri heidän julkaisuissaan ja toimituksissaan ilmenevät, ja miten he ovat pyrkineet niihin reagoimaan.

Itselleni oli hyvin valaisevaa nähdä kirjastoammattilaisena tiedejulkaisemisen toista puolta, niitä prosesseja ja käytäntöjä, jotka edeltävät julkaisujen saapumista kirjastojen kautta tutkijoiden, opiskelijoiden ja kansalaisten käyttöön. Ehkä mielenkiintoisinta ja hedelmällisintä antia kurssilla oli todeta konkreettisemmin se, miten valtava määrä työtä toimituksissa tehdään, ja sen ymmärtäminen, että niukkojen resurssien maailmassa käytäntöjen ja prosessien on syytä olla kunnossa. Julkaisut todellakin tuottavat lisäarvoa. Toisaalta maailmalta on nähty viime vuosina paljonkin esimerkkejä, että myös toimistustyö voi olla löperöä. Tällöin tuotetaan vain vähän lisäarvoa, ja maineen menetys voi käydä todella nopeasti.

Kuka tämän kaiken työn sitten tekee ja millä resursseilla, on monille tiedelehdille tuttu kysymys, koska tieteellisten seurojen lehtiä tehdään pääsääntöisesti vapaaehtoisvoimin. Tehdään tätä työtä sitten meritoitumisen vuoksi tai silkasta intohimosta omaa alaa kohtaan, on hyvä pyrkiä tekemään tiedelehdissä tehtävä työ näkyvämmäksi. Vaikka ei haluttaisi niellä ”enemmän vähemmällä” -retoriikkaa, on myös syytä huolehtia toiminnan optimoinnista ja tehtävien priorisoinnista. Suomessa lehtien välillä varsinaista kilpailua on vain nimeksi, minkä vuoksi yhteistyö tieteellisten seurojen kesken voisi olla yksi keino vastata edellä mainittuihin haasteisiin.

7 <https://journal.fi/inf/about/submissions>